

Кол жазма укугунда
УДК: 811.111:811.512.154(043.3)

БАЙГОБЫЛОВА ГУЛЬНАРА АКЕНОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНИН МЕНТАЛДЫК
СЕМАНТИКАСЫНДАГЫ «ЖҮРӨК/HEART» КОНЦЕПТИ**

Философиянын доктору (PhD) илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

530003 Котормо жана котормо таануу
профили «Котормонун теориясы жана практикасы»

Бишкек-2026

Диссертация Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин герман филологиясы кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчилери:

Найманова Чолпон Капаровна,
филология илимдеринин доктору,
филология кафедрасынын профессору,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети

Бакирова Айгуль Авазбековна,
филология илимдеринин кандидаты,
Армия генералы А.В. Хрулев
атындагы Аскердик материалдык-
техникалык жактан жабдуу
академиясынын чет тилдер
кафедрасынын доценти

Диссертацияны коргоо 202 -жылдын _____ саат _____ Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин философиянын доктору (PhD) илимий даражасын коргоо үчүн түзүлгөн калыстар тобунун жыйынында өтөт. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспекти, 44.

Илимий катчы: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Вальваков Р.В.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Азыркы тил илими антропоборбордук, маданияттык жана когнитивдик мамилелердин ролу артып, жаңы илимий парадигманын бекемделиши менен мүнөздөлөт: тилдик көрүнүштөр жеке жана тилдик аң-сезимдин контекстинде каралып, «тилдеги адам», «адам жана улуттук маданият» сыяктуу маселелер гуманитардык илимдин ар кайсы тармактарынын биргелешкен аракети менен чечилет.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу эки башка түзүлүштөгү тилдерде «Жүрөк/Heart» концептин когнитивдик жана салыштырма жактан комплекстүү изилдөө зарылдыгы менен аныкталат. Концепттин когнитивдик белгилерин, образдуу-метафоралык реализацияларын, символдук мүнөздөмөлөрүн жана паремиологиялык репрезентацияларын изилдөө базалык соматикалык түшүнүктөрдү концептуалдаштыруунун универсалдуу жана этноспецификалык механизмдерин аныктоого мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, тема котормо таануу үчүн да актуалдуу: маданий концепттерди берүү заманбап котормо теориясынын борбордук маселелеринин бири болгону менен, кыргызча-англисче тил жубунда бул маселе концептуалдык деңгээлде системалуу изилдене элек. Соматикалык концепттин фразеологиялык бирдиктерин эквиваленттүүлүк типтери боюнча бөлүштүрүү жана аларды маданий-спецификалык бирдиктерди берүү стратегиялары менен байланыштыруу котормочулук практика үчүн зарыл болгон эквиваленттүүлүк картасын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Теманын изилдениш деңгээли. «Жүрөк» концепти жана анын ар кандай тилдердеги эквиваленттери мурда да бир катар диссертацияда лингвистикалык изилдөөнүн объектиси болгон. Мисалы: Данилова Р.Р., Сапегина И.А., Ардаширова Р.Б., Кондратьева О.Н., Романова Е.А., Зибров Д.А., Цримова З.Р., Чич Б.Л., Шейхова Р.О., Савченко В.А., Асылбекова Ч.А., Султангубиева А.А. жана башкалар. Пименова М.В. «Концепт сердце: Образ. Понятие. Символ» аттуу монографиясында «Жүрөк» концептин абдан терең жана кеңири изилдеген.

Бирок азыркы тил илиминде «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түзүлүшүн алардын базалык, образдуу-метафоралык, символдук белгилерин жана паремиологиялык материалды лингвوماданий аспектиде комплекстүү салыштырып талдаган эмгектер жок.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана англис тилдеринде «Жүрөк» жана «Heart» концепттерин вербалдаштыруучу тилдик бирдиктер жана алардын котормо эквиваленттери.

Изилдөөнүн предмети – бул концепттердин когнитивдик белгилери (мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык, символдук, паремиологиялык) жана «жүрөк/heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү.

Изилдөөнүн максаты «Жүрөк/Heart» концептинин когнитивдик белгилерин, образдуу-метафоралык чагылдырылышын, символдук

мүнөздөмөлөрүн, паремиологиялык репрезентацияларын жана фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүн салыштыруунун негизинде кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында ал концепттин вербалдашуусунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана сүрөттөө болуп саналат.

Коюлган максатка ылайык иште **төмөнкү милдеттер** аткарылат:

1. Изилдөөнүн теориялык негизин, тактап айтканда, тилдик дүйнө таанымды жана концептуалдык дүйнө таанымды, концептти мультидисциплинардык изилдөөлөрдүн лингвистикалык объектиси катары жана «Жүрөк» концептин философияда, маданиятта, тилде карап чыгуу.

2. Кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин базалык когнитивдик белгилерин алардын мотивациялоочу, түшүнүктүк жана категориялык белгилерин талдоо аркылуу аныктоо жана системага салуу.

3. Кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдуу-метафоралык реализацияларына салыштырма анализ жүргүзүү.

4. Кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин символдук белгилерине салыштырма анализ жүргүзүү.

5. Концептуалдаштыруунун маданий-спецификалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн кыргыз жана англис макал-лакаптарында «Жүрөк» концептинин паремиологиялык репрезентацияларын изилдөө.

6. «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүн А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын төрт баскычтуу типологиясынын негизинде талдап, аныкталган эквиваленттүүлүк типтерин Х.Ф. Айхеланын сактоо – алмаштыруу стратегиялары жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели боюнча чечмелөө аркылуу эки тилдин ортосундагы концептуалдык асимметриянын котормодо чагылышын аныктоо.

Иштин жаңы илимий натыйжалары:

1. Изилдөөнүн натыйжасында кыргыз жана англис лингвомаданияттарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин базалык когнитивдик белгилери, анын ичинде алардын мотивациялоочу, түшүнүктүк жана категориялык мүнөздөмөлөрү аныкталып, системага салынды. Алынган натыйжалар салыштырылып жаткан тилдерде бул концепттердин структуралык-мазмундук өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүндүк берди.

2. Кыргыз жана англис лингвомаданияттарында каралган концепттердин метафоралык туюндурулушунун өзгөчөлүгүн ачып көрсөткөн «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдык бөлүгүнө комплекстүү анализ жүргүзүлдү.

3. Кыргыз жана англис лингвомаданияттарында бул концепттердин символдук репрезентациясынын өзгөчөлүгүн ачып көрсөткөн «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин символикалык бөлүгүнө комплекстүү анализ жүргүзүлдү.

4. Биринчи жолу кыргыз жана англис макал-лакаптарында «Жүрөк»

концептинин паремиологиялык репрезентацияларына салыштырма анализ жүргүзүлүп, концептуалдаштыруунун универсалдуу жана маданий-спецификалык белгилери аныкталды.

5. «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктери биринчи жолу А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын эквиваленттүүлүк типологиясы, Х.Ф. Айхеланын маданий-спецификалык бирдиктерди берүү стратегиялары жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели боюнча комплекстүү классификацияланып, эки тилдин ортосундагы концептуалдык асимметриянын котормодо чагылышы аныкталды.

Иштин теориялык мааниси. Алынган натыйжалар азыркы тил илиминин когнитивдик лингвистика, маданият аралык коммуникация, лингвомаданият таануу, паремиология жана котормо таануу сыяктуу багыттарындагы изилдөөчүлөр үчүн илимий кызыкчылык туудурат. Ошондой эле адамдык факторду эске алуу менен эне тили болбогон тилди окутуу методикасын иштеп чыгууга байланышкан милдеттерди чечүүдө колдонулушу мүмкүн.

Иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөнүн натыйжалары «Жалпы тил илими», «Лингвомаданият таануу», «Этнолингвистика», «Паремиология», «Котормо теориясы» жана «Салыштырма типология» сыяктуу теориялык курстарда, ошондой эле когнитивдик лингвистика, тилдик дүйнө тааным жана концептология боюнча атайын курстарда колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, изилдөөнүн материалдары котормочуларды даярдоодо, эки тилдүү паремиологиялык жана концептуалдык сөздүктөрдү жана окуу куралдарын түзүүдө, ошондой эле маданий-спецификалык бирдиктерди которуунун практикалык маселелерин чечүүдө колдонулат.

Методология жана изилдөө ыкмалары

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизин когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, концептология, тилдик дүйнө таануу, текст таануу жана котормо таануу боюнча эмгектер (В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Н.Д. Арутюнова, В.В. Колесов, М. Хэллидей, И.Р. Гальперин, В.Н. Комиссаров, Я.И. Рецкер ж.б.), ошондой эле кыргыз окумуштууларынын (М.Дж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, У.Ж. Камбаралиева, К.Х. Джидеева ж.б.) эмгектери түздү.

Изилдөө ыкмалары: концептуалдык анализ ыкмасы, дистрибутивдик ыкма, салыштыруу ыкмалары, сөздүктөгү дефинициялардын анализи, сүрөттөөчү-сандык ыкма ж.б. Изилдөөнүн негизин Санкт-Петербург – Кемерово концепттердин түзүлүшүн изилдөө мектебинин комплекстүү ыкмасы түзөт.

Изилдөөнүн котормо таануу аспектиси А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын фразеологиялык эквиваленттүүлүктүн төрт баскычтуу типологиясына, Х.Ф. Айхеланын маданий-спецификалык бирдиктерди берүү стратегияларынын классификациясына (сактоо – алмаштыруу шкаласы) жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо моделине таянат. Котормо анализинде

салыштырма ыкма, эквиваленттүүлүктүн деңгээлин аныктоо ыкмасы жана котормо трансформацияларын (калькалоо, аналог, сүрөттөөчү котормо) классификациялоо ыкмасы колдонулду.

Изилдөөнүн материалы. Изилдөөнүн материалын 8 этимологиялык жана 10 түшүндүрмө сөздүктүн маалыматтары; эки тилдин фразеологиялык бирдиктери – «жүрөк» компоненттүү 95 жана «heart» компоненттүү 85 бирдик (жалпысынан 180), төрт кыргыз жана беш англис сөздүгүнөн алынган; эки өз алдынча паремиологиялык корпус – 100 англис жана 84 кыргыз бирдиги (жалпысынан 184); ошондой эле тексттик булактар түздү: англис тилинде – XIX–XX кылымдардын англис жана америка адабиятынын чыгармалары (Project Gutenberg басылмалары) жана British National Corpus (BNC); кыргыз тилинде – негизинен Manas UdS Corpus корпусу, кыргыз классикалык адабиятынын чыгармалары, «Семетей» эпосу жана элдик ырлар менен толукталган. Картотеканын көлөмү – 3500 мисал (1800 кыргыз жана 1700 англис). Жалпысынан талдоого 36 мотивациялоочу, 42 түшүнүктүк белги, 7 категориялык тип, 194 образдык белги (69у орток, 59у «Жүрөк», 66сы «Heart»), 6 символдук функция жана 184 паремиологиялык бирдик тартылды. Тандоо бирдиктүү критерийлер боюнча жүргүзүлдү: талдоого концепттин ачкыч сөзү (жүрөк, heart) же анын сөз жасоо уясынын компоненти катышкан, авторитеттүү лексикографиялык булакта же тастыкталган текстте катталган бирдиктер гана киргизилди; орфографиялык дублеттер бир бирдикке келтирилди. Эки тандалманын салыштырмалуулугу үч параметр боюнча камсыз кылынды: жанр – эки тилде тең лексикографиялык, паремиологиялык жана тексттик катмарлар камтылып, англис тилинде көркөм чыгармалар менен корпустук материал тең салмактуу колдонулса, кыргыз тилинде корпустук материал басымдуулук кылат; мезгил – көркөм материал негизинен XIX–XX кылымдардын тексттеринен турат; көлөм – тандоо белгинин ишенимдүү актуалдашуусу үчүн жетиштүүлүк принциби боюнча жүргүзүлдү.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору

1. Кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында «Жүрөк» жана «Heart» концепттери мотивациялоочу, түшүнүктүк жана категориялык мүнөздөмөлөрдүн ар кандай деңгээлде актуалдашуусунан көрүнгөн базалык когнитивдик белгилердин структуралык-мазмундук өзгөчөлүгүнө ээ. Бул өзгөчөлүктөр салыштырылып жаткан лингвомаданияттарда жүрөктү физикалык орган жана руханий-эмоционалдык борбор катары түшүнүүнүн маданий-спецификалык айырмасы менен шартталган.

2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттери маданий-спецификалык метафоралардын (стихиялык, артефактык, зооморфтук, антропоморфтук, эмотивдик) колдонулушунда образдуу репрезентациянын универсалдуу түрлөрү менен мүнөздөлөт. Бул жүрөктү концептуалдаштыруудагы адамзаттык тажрыйбанын жалпылыгын жана анын тилдик туюндурулушунун улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырат.

3. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин символдук белгилери универсалдуу компоненттер (сүйүү, эрдик, жашоо күчү) менен, ошондой эле дүйнө таанымдын улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырган символдоштуруунун маданий-спецификалык айырмачылыгы менен мүнөздөлөт.

4. Кыргыз жана англис макал-лакаптарында «Жүрөк» концептинин паремиологиялык репрезентациялары универсалдуу белгилерди (эмоционалдык жашоонун борбору, моралдык сапаттар) жана эки башка улуттун салттуу баалуулуктары менен жашоо образына байланышкан маданий-спецификалык өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт.

5. «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүнүн деңгээли эки лингвомаданияттагы концептуалдык асимметриянын өлчөмү болуп саналат: универсалдуу метафоралар толук/жарым эквиваленттер аркылуу берилсе, улуттук-спецификалык бирдиктер ачык котормону, калька менен түшүндүрмөнү же сүрөттөөчү котормону талап кылат.

Иштин апробациясы

Изилдөөнүн натыйжалары 3 эл аралык жана 1 улуттук илимий-практикалык конференцияда, 3 илимий семинарда автор тарабынан жасалган докладдарда баяндалып, 8 макалада жарыяланган.

Иштин түзүлүшү жана көлөмү

Диссертация киришүүдөн, үч баптан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 268 бет, текстте 10 таблица берилген. Колдонулган адабияттардын тизмеси 331 аталышты камтыйт: негизги тизме – 228 (орус тилинде 168, кыргыз тилинде 23, латын графикасында 37), изилдөөнүн материалынын булактары – 103. Иште алты тиркеме бар: № 1 – мотивациялоочу белгилердин этимологиялык сөздүктөрдө берилиши; № 2 – түшүнүктүк белгилердин түшүндүрмө сөздүктөрдө берилиши; № 3 жана № 4 – «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жансыз жана жандуу табияттын образдык белгилери; № 5 жана № 6 – «Жүрөк» жана «Heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү боюнча бөлүштүрүлүшү.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

1-БАП. ЛИНГВОМАДАНИЯТТЫК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗИ

1.1. Тил менен маданияттын өз ара байланышы

Лингвомаданияттануунун теориялык негиздерин талдоо тилдин жана маданияттын өз ара байланышынын татаалдыгын көрсөттү. Бул багыт В. Гумбольдттун идеяларынан Э. Сепир менен Б. Уорфтун лингвистикалык салыштырмалуулук гипотезасы аркылуу М.М. Бахтиндин маданияттар аралык диалог концепциясына чейин өнүккөн. Заманбап лингвомаданияттануу тилди маданияттын шарты, негизи жана продукту катары караса, тилдик дүйнө тааным

адамдын дүйнөнү эне тилинин структурасы жана лексикасы аркылуу кабыл алышын түшүндүрөт.

1.2. Менталдуулук жана концепт когнитивдик лингвистиканын категориялары катары

Менталдуулук жана концепт когнитивдик лингвистиканын борбордук категориялары катары тил менен ой жүгүртүүнүн байланышын изилдөөнүн негизин түзөт. Концепт менталдуулуктун тилдик экспликациясынын негизги формасы, аны изилдөөнүн когнитивдик жана лингвомаданий багыттары бири-бирин толуктайт, ал эми улуттун концепттеринин жыйындысы катары концептосфера тилдик дүйнө сүрөтүн изилдөөнүн методологиялык негизин түзөт.

1.3. Дүйнөнүн концептуалдык жана тилдик сүрөтү

Тилдик дүйнө сүрөтү концептуалдык дүйнө сүрөтүнүн тилдик белгилер аркылуу бекитилген бөлүгү. Ал ар бир элдин чындыкты кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Кыргыз жана англис тилдик дүйнө сүрөттөрүнүн салыштырмалуу анализи алардын калыптанышына таасир эткен факторлордун айырмачылыгын көрсөтөт. Кыргыз тилдик дүйнө сүрөтү көчмөндүк жашоо образы, тоо рельефи, мал чарбачылыгы жана туугандык системасы аркылуу мүнөздөлсө, англис тилдик дүйнө сүрөтү аралдык абал, деңиз соодасы, колониалдык тарых жана протестанттык этиканын таасири астында калыптанган.

1.4. Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын өнүгүшү

Кыргызстанда когнитивдик лингвистиканын өнүгүшү концептти изилдөөнүн кеңири жайылышына алып келди. М.Дж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, У.Ж. Камбаралиева, П.К. Кадырбекова, Г.Ш. Абдразакованын эмгектери бул багыттын негизин түзүп, концепттин аныктамаларын, анализдөө методдорун жана классификациясын иштеп чыгууга салым кошту. Акыркы жылдарда абстракттуу, соматикалык, зооморфтук, психологиялык жана маданий концепттер талданып, кыргыз элинин улуттук дүйнө сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрү ачылды.

1.5. «Жүрөк» жана «Heart» концепттерин изилдөөнүн методдору

Концептти изилдөөнүн универсалдуу методунун жоктугу анын көп кырдуулугу менен шартталат: заманбап когнитивдик лингвистикада концептти изилдөөнүн компоненттик, концептуалдык, семантикалык-когнитивдик, этимологиялык, паремиологиялык анализи колдонулат. Бул иште Санкт-Петербург–Кемерово мектебинин жети этаптуу комплекстүү ыкмасы, ошондой эле котормо анализинин эквиваленттүүлүктүн деңгээлин аныктоо жана котормо трансформацияларын классификациялоо ыкмалары колдонулду.

1.6. «Жүрөк» концепти философияда, динде, мифологияда жана фольклордо

«Жүрөк» концепти дүйнө маданияттарынын философиялык, диний, мифологиялык жана фольклордук салттарында универсалдуу түшүнүк: динде жүрөк адамдын руханий дүйнөнүн жана Жаратуучу менен байланышынын

борбору, философияда – адам табиятын таануунун өзөгү, мифологияда жана фольклордо – жашоонун, акылмандыктын, сезимдердин жана рухий күчтүн булагы. Бул көп кырдуу символ ар кандай маданий-тарыхый контексттерде адам тажрыйбасынын тереңдигин ачып берет.

1.7. Концепт котормо таануунун объектиси катары

Концептти котормо таануунун объектиси катары кароо анын которулуучулук маселесинен (В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф) реалиялар жана лакуналар теориясы (С. Влахов – С. Флорин), эквиваленттүүлүк моделдери (Ю. Найда, В.Н. Комиссаров) аркылуу маданий-спецификалык бирдиктерди берүү стратегияларына (Х.Ф. Айхела) жана котормонун сапатын баалоого (Ж. Хаус) чейинки эволюциясын чагылдырды. Бул салыштырмалуу которулуучулук принцибин негиздеп, бул иштин жумушчу аппаратын аныктады.

2-БАП. «ЖҮРӨК» ЖАНА «HEART» КОНЦЕПТТЕРИНИН БАЗАЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

2.1. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу белгилери

Концепттин өзөгүн түзгөн мотивациялоочу белгилер анын баштапкы маанилерин камтыйт жана этимологиялык сөздүктөрдө чагылдырылат. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин мотивациялоочу белгилерин изилдөө үчүн 8 этимологиялык сөздүк талданып, 36 белги аныкталды. Алар беш негизги топко бөлүнөт:

1) «Ички, ичтеги» тобу – жүрөктү дене ичиндеги жашыруун орган катары мүнөздөп, адамдын эң терең сырларын сактоочу ички аалам маанисине өткөрөт. «Ички» белгиси эки тилде *терең* сын атоочу, *түпкүр*, *depth* зат атоочтору, *down* тактоочу аркылуу актуалдашат. Анын «ички органдар» варианты «ашказан, курсак, өт, өпкө» белгилерин камтыйт (жүрөккө тамак барбоо, heartburn).

2) «Борбор» тобу – жүрөктүн организмдин жана сезимдердин борбору катары кабылданышын чагылдырат. Ал белги англис тилинде кыйла кеңири: heart жалындын, мезгилдин ортосун, өсүмдүктүн өзөгүн билдирет; кыргызча «борбор» мааниси бир гана сөздүктө катталган жана бир нерсенин маанилүү бөлүгү катары колдонулат.

3) «Жан» тобу – жүрөктүн руханий жана психологиялык аспектилерин билдирет. Эки тилде тең жүрөк жандын жайгашкан жери, материалдык дене менен руханий жандын ортосундагы көпүрө болуп саналгандыктан, «Жүрөк/Heart» менен «Жан/Soul» синоним катары колдонулуп, параллелдүү конструкцияларды түзөт (жүрөгү/жаны жок, bless one's heart/soul).

4) «Кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк» тобу – кыйынчылыкты жеңүүчү күчтүн мүнөздөмөлөрүн камтыйт. Түрк элдеринин маданиятында эр жүрөк, душманга каршы тайманбастан чабышкан баатырлар жогору бааланган. Кыргыз тили бай дериваттар аркылуу өнүгүп (жүрөктүү, жүрөксүз, жүрөксүнүү), эпикалык салт менен байланышта болсо, англис тилинде ал белги *have heart to/for*, *take heart* аркылуу эрк жана чечкиндүүлүк маанисин берет.

5) «Кыймыл» тобу – жүрөктүн физиологиялык функциясын билдирет жана анын кыймылын кыргыз тилинде *козголуу, болкулдоо, делбирөө, титирөө*, англис тилинде *quake, thrill, shiver, tremble, flutter* ж.б. көптөгөн этиштер сүрөттөйт. Жүрөк сөзүнүн өзү «йүр-» (басуу, кыймылдоо) этишине барып такалышы кыймыл семасы кыргыз концепти үчүн этимологиялык жактан баштапкы белги экенин далилдейт.

Бул беш топтон сырткары жүрөктүн эмоциялык жана интеллектуалдык функциялары *түшүнүү, билүү, угуу, сүйлөө, көрүү* этиштери аркылуу актуалдашары; моралдык сапаттардан эки тилде тең «жакшы/жаман», «таза/кир» дихотомиялары баалоонун негизги параметрлерин түзөрү, жана кыргыз тили үчүн «ак/кара» колоративдик белгилери мүнөздүү экени белгилүү болду.

Салыштырмалуу анализ көрсөткөндөй, 36 мотивациялоочу белгинин 23ү эки концептте тең катталып, жалпы концептуалдык уюткуну түзөт (бардыгы «Жүрөк» – 28, «Heart» – 31 белги). Беш белги – *энергия, эмгекчилдик, боорукердик, кыймылдоо/басуу* жана *адеп-ахлак* – бир гана «Жүрөк» концептине, сегиз белги – *калта, өзөк, ишенимдүүлүк, каалоо, сүйүү, тынчсыздануу, эс тутум* жана *секирүү* – бир гана «Heart» концептине таандык. Универсалдуу физиологиялык өзөк бирдей болгону менен, улуттук-маданий перифериялар айырмаланат: кыргыз тилинде концепт *кайраттуулук, кыймыл* жана *адеп-ахлактык өзөк* маанилерине карай тереңдесе, англис тилинде борбордук-структуралык, репродуктивдик (калта → жатын) жана рационалдык-когнитивдик (by heart) маанилерге карай кеңейген.

2.2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин түшүнүктүк белгилери

10 түшүндүрмө сөздүктүн анализинин жыйынтыгында 42 түшүнүктүк белгинин аныкталышы «Жүрөк» концептинин семантикалык структурасынын кеңейишин көрсөттү. Мотивациялоочу белгилердин негизинде жаңы маанилер өнүгүп, ал эми кээ бир белгилер жоголуп кеткендиги аныкталды.

«Кан айландыруучу орган» белгиси – эки тилдин сөздүктөрүндө биринчи маани, жана ал *кагуу, дүкүлдөө, beat, hammer* ж.б. акустикалык метафоралар аркылуу берилет. Жүрөктүн кагышы – эмоциянын көрсөткүчү, ага байланышкан «көкүрөк» белгиси көкүрөккө кол коюу жаңсоосунда актуалдашып, чынчылдыкты, текебердикти же толкундоону билдириши мүмкүн.

«Сезимдердин топтолгон жери» белгиси адамдын ички дүйнөсүнүн бүткүл спектрин камтыйт. Merriam-Webster сөздүгүндө берилген HEART лексемасынын *compassion, love, affection* маанилери *sympathy, pity* зат атоочтору аркылуу актуалдашат. «Жүрөк» концептинин «сүйүү» белгиси төмөнкү мисалдарда ачык көрүнөт: сүйгөн адамга жүрөк энчиленет, сүйүү жүрөктү жаралайт, эзет, так салат, ашык болгон жүрөк күйөт, жалындайт.

Cambridge Dictionary сөздүгү белгилегендей, HEART лексемасы «адамдын мүнөзү» маанисин алып жүрөт. Жакшы сапаттарга боорукердик, чынчылдык, кең пейилдик, жупунулук; жаман сапаттарга таш боордук, өзүмчүлдүк, мерездик кирет. Англис тилинде бул белги дефистик композиттер (kind-hearted, warm-

hearted, cold-hearted) жана баалуулук метафоралары (heart of gold) аркылуу берилет. Кыргыз тилинде ал негизинен колоративдик оппозиция аркылуу туюндурулуп, «ак жүрөк» ак ниеттүүлүктү, «кара жүрөк» таш боордукту билдирет; ошондой эле «муз» жана «таш» метафоралары колдонулат.

«Борбор, негиз» белгиси бардык сөздүктөрдө негизги маанилердин бири: HEART лексемасы шаардын, теориянын, саясаттын борборун билдирет (heart of the matter); кыргызча жүрөк жан дүйнөнүн борбору, эң баалуу нерселердин сакталуучу жайы. Ал эми «ошол борбордун эң терең бөлүгү» маанисин берүү үчүн *heart of hearts*, *heart's core* жана *жүрөктүн толмосу* фразеологизмдери колдонулат.

Мотивациялоочу белги менен дал келген «кайраттуулук» белгиси түшүнүктүк мааниде дагы сакталып калган. Кыргыз тилинде адамдын тайманбастыгы же коркоктугу стихиялык (жүрөгүндө оту бар), зооморфтук (жүрөгүндө жалы бар, коен жүрөк), артефакттык (жүрөгү курч/мокок), мейкиндиктик (жүрөгү тоо, суу жүрөк), колоративдик (жүрөгүндө кара жок) жана сандык (*жүрөгү эки*) белгилер аркылуу берилет. Англис courage сөзү *cor* (жүрөк) уңгусунан келсе да, негизинен *have heart to/for* (бир нерсе кылууга эрки жетүү) аркылуу туюндурулат.

Салыштырмалуу талдоо көрсөткөндөй, 42 түшүнүктүк белгинин 29у эки тилде тең актуалдашып, жалпы түшүнүктүк өзөктү түзөт, 9у англис тилине гана (чыдамкайлык, ишенимдүүлүк, жупунулук ж.б.), 4өө кыргыз тилине гана мүнөздүү (каардануу, эрдик-баатырдык, айлана багыты, толкуу). Кыргыз тилинде «эрдик» белгисинин басымдуулугу баатырдык-эпикалык салттын таасирин тастыктаса, англис тилинде «чыдамкайлык» белгисинин басымдуулугу батыш маданиятынын рационалдуулукка багытталгандыгын көрсөтөт. «Акыл» белгиси эки тилде тең катталганы менен, «ой» жана «ниет» белгилери англис тилине гана мүнөздүү болушу «Heart» концептинин когнитивдик зонасы кеңирирээк өнүккөнүн көрсөтөт. Мейкиндиктик багытта да айырма бар: вертикаль боюнча кыймыл эки тилге тең мүнөздүү болсо, айлана боюнча кыймыл (жүрөгү айлануу) кыргыз тилинде гана колдонулат.

2.3. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин категориялык белгилери

Санкт-Петербург–Кемерово мектебинин классификациясы боюнча категориялык белгилерге дименсионалдык, квалитативдик, квантитативдик, колоративдик, мейкиндиктик, темпоралдык жана баалык белгилер кирет.

Дименсионалдык белгилер салмак жана көлөмдү камтыйт: «Heart» концептинин салмак белгиси *heavy/light* сын атоочтору, көлөм белгиси *big* сын атоочу жана *shrink/dilate* этиштери аркылуу актуалдашса, «Жүрөк» концептинин белгилери *жеңилдөө*, *кысылуу* этиштери, *жоон* сын атоочу жана кыйыр түрдө *тоо* (чоң) жана *томуктай* (кичине) образдары менен берилет.

Квалитативдик белгилер жүрөктүн касиеттерин сүрөттөйт: англисче туунду композиттер аркылуу (simple-, hard-, soft-, tender-hearted), кыргызча

назик, кургак, сезимтал сын атоочтору, «катуу/жумшак» белгилери *катыга элек, элжиретүү, тааш жүрөк* фразалары аркылуу кыйыр түрдө берилет.

Баалык-баалуулук белгилери моралдык (good-hearted, bad-hearted), мүлктүк (heart of gold, silver heart) жана эстетикалык-гигиеналык (pure heart, таза/кир жүрөк) баа болуп бөлүнөт. Англис концепти үч типтеги бааны тең толук камтыса, кыргыз концепти негизинен эстетикалык-гигиеналык баа менен берилип, бул эки лингвомаданияттын баалуулук багыттарынын айырмасын чагылдырат.

Квантитативдик белгилер эки тилде тең сейрек, жана алар сандык метафоралардын маданий өзгөчөлүгүн чагылдырат: англисче «жарым» белгиси (half-hearted) кайдыгерликти, кыргызча «эки» белгиси (жүрөгү эки, кош жүрөк) тайманбастыкты билдирет.

Колоративдик белгилер да сейрек кездешип, тилдик дүйнө таанымдардын маданий детерминациясын ачык көрсөтөт: кыргызча «ак жүрөк» – «кара жүрөк» оппозициясы түшүнүктүк дуализмди түзүп, *агаруу/карауу* этиштери менен да берилсе, англисче бир гана *black heart* (ырайымсыз адам) белгиси аныкталды.

Мейкиндиктик белгилер эки тилде тең ландшафт метафоралары аркылуу берилет: англисче жүрөк *деңизге, аралга, жолго, үйгө, сарайга* салыштырылса, кыргыз тилинде *асман, көл, өлкө, гүлзар, бакча, имарат* образдары колдонулат. Кыргыз концепти кыйла кенен мейкиндик катары концептуалдашып, бул эки тилдик дүйнө таанымдагы мейкиндиктик ориентациянын айырмасын чагылдырат.

Темпоралдык белгилер негизинен кыйыр мааниде берилип, эки концепт үчүн универсалдуу болуп саналат. Сутканын бөлүктөрү күн/ай, жарык/караңгы образдары аркылуу (күн/ай жаркырайт жүрөктө, brightness/darkness in the heart), «сезон» белгиси *кыш, муз* зат атоочтору, *эрүү, melt* этиштери аркылуу, «аба ырайы» англисче *storm* этиши, *cold/warm-hearted* сын атоочтору, кыргызча *жылуу, ысуу, муздоо* этиштери аркылуу берилет.

Жалпысынан дименсионалдык, квалитативдик жана баалык белгилер кеңири колдонулуп, квантитативдик менен колоративдик сейрек кездешээри, мейкиндиктик жана темпоралдык белгилер негизинен образдык мааниде колдонулары аныкталды. «Heart» концептинин категориялык белгилери көбүрөөк вербалдашып, лексикалык-семантикалык өрүшү кеңирээк болгону менен, «Жүрөк» эмоционалдык-руханий сфераны тереңирээк чагылдырат.

Жүргүзүлгөн изилдөө «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин семантикалык эволюциясы эки тилде тең физиологиялык базадан баштап психологиялык, социалдык жана рухий аспектилерге жайылганын көрсөтөт. Концепттин өзөгүн түзгөн мотивациялоочу белгилер (ички орган, борбор, жан, кайраттуулук, кыймыл) туруктуу сакталып, түшүнүктүк жана категориялык белгилер менен байыган.

Негизги жалпы белгилерге *кан айландыруучу орган, ички органдар, сезимдердин жайгашкан жери, руханий дүйнө, борбор, кыймыл* кирет. Улуттук-

маданий айырмачылыктар эрдик-чечкиндүүлүк оппозициясында, колоративдик белгилердин колдонулушунда жана метафоралык системаны түзүүдө көрүнөт.

3-БАП. «ЖҮРӨК» ЖАНА «HEART» КОНЦЕПТТЕРИНИН ОБРАЗДЫК, СИМВОЛДУК ЖАНА ПРОВЕРБИАЛДЫК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

3.1. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдык белгилери

Концепттин образдык компоненти ассоциативдик түрдө кабылданат: Дж. Лакофф менен М. Джонсондун теориясы боюнча ой-жүгүртүү метафоралык болгондуктан, «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин образдык белгилери жансыз табияттын (стихиялык, заттык, буюмдук, тамактык, артефакттык) жана жандуу табияттын (вегетативдик, соматикалык, виталдык, эмотивдик, зооморфтук, антропоморфтук, менталдык, перцептивдик) метафоралары аркылуу актуалдашат.

Жансыз табияттын белгилери:

1. Стихиялык белгилер

М.В. Пименованын айтымында, жүрөк – тирүүлүктүн ички суу булагы. Кыргыз тилинде «суу» модели эмоционалдык абалдардын кыймылдуулугун сүрөттөгөн *чайналуу*, *толкуу* этиштери жана *көл*, *ташкын*, *толкун* зат атоочтору менен актуалдашса, англис тилиндеги *depth* зат атоочу, *pour*, *melt* этиштери англисче метафоралардын абстрактуулугун көрсөтөт.

«Суу» макромоделинин варианты катары «муз» модели (*муз* зат атоочу, *тоңуу*, *эрүү* этиштери) кездешет; эмоционалдык температура метафорасы эки тилге тең мүнөздүү: муздак жүрөк сезимсиздикти, жылуу жүрөк боорукердикти билдирет. «Аба» модели кыргыз тилинде гана аныкталды (жүрөгү шуу этүү).

«От» модели жүрөктүн эң продуктивдүү белгилеринин бири. «Жүрөк/Heart» концептинин «от» белгиси кыргыз тилинде *жалын* зат атоочу, *жагылуу*, *тутандыруу*, *күйүү*, *алоолонуу*, *өрттөнүү*, *түтөө*, *чок болуу*, *өчүү* этиштери, англис тилинде *glow*, *burn*, *inflammе*, *kindle* этиштери жана *flame*, *fire* зат атоочтору аркылуу адамдагы эмоционалдык интенсивдүүлүктү чагылдырат.

«Жер» модели топурак белгиси менен берилет: «жүрөктө гүл өнөт» мисалында жүрөк топуракка, сезимдер өсүмдүккө салыштырылат; англис тилинде ал *root*, *sow*, *plant* этиштери аркылуу актуалдашат. «Таш» варианты англис тилинде (*stone*, *flint*) сезимсиздикти жана таш боордукту гана берсе, кыргыз тилинде «таш жүрөк» ырайымсыздыкты да, тайманбастыкты да билдирет.

2. Заттык метафоралар

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин заттык метафоралары беш белгини камтыйт: күйүүчү зат, жарылуучу зат, катуу зат, жумшак зат жана металл; беши тең эки тилде катталып, бул категорияда толук симметрия түзөт. «Күйүүчү зат» белгиси «от» белгиси менен дал келет (күйүү, өрттөнүү; *flame*, *burn*, *kindle*), ал эми «жарылуучу зат» варианты *жарылуу*, *атуу* жана *burst* этиштери аркылуу актуалдашат.

«Катуу/жумшак зат» белгилери жүрөктүн текстуралык мүнөздөмөлөрүн чагылдырат: катуу зат сыяктуу жүрөккө так калат, ал сынат; жумшак заттай эзилет, эрийт, жанчылат; бул белгилерге *чопо* жана *чаң* да кирет. Англис тилинде жумшактык мээримдүүлүктү (soft-hearted), катуулук сезимсиздикти (hard-hearted) билдирет. Кыргыз тилинде бул оппозициянын баалуулук багыты башкача: катуулук ырайымсыздыкты гана эмес, кайраттуулукту да билдирет – «Манас» эпосунда баатырдын жүрөгү дал ушул сапаттар аркылуу сүрөттөлөт (коргошун жүрөк, темир жүрөк, таш жүрөк). Демек, бул категориядагы симметрия белгилердин аксиологиялык жүктөлүшүнө эмес, алардын курамына тиешелүү.

3. «Тамак» белгиси

«Тамак» белгиси мифологиялык негизге ээ: Скандинавия мифинде Сигурд ажыдаардын жүрөгүн жегенде келечекти көрүү жөндөмүнө ээ болот, «Манас» эпосунда Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Бул сюжеттер жүрөктү адамдын жан дүйнөсүнүн материалдык ташуучусу катары концептуалдаштырат.

«Жүрөктүн» тамак белгилерине май (майлуу жүрөк), алма (алмадай жүрөгүм), мите курт тамагы (жүрөгүн митедей жеген), бир жутум тамак (жүрөгүн лук жутуп) сыяктуу образдар кирет. Англис тилинде «Heart» таттуу (sweetheart), ачуу (bitter), чийки (raw), таза (fresh) же бузулган (tainted) тамак катары сыпатталат. Жүрөктү жегенге (eat one's heart) жана кемирүүгө (gnaw one's heart) болот.

«Жүрөк-олжо» белгиси «тамак» макромоделинин бөлүгү: жүрөккө жебе, найза, ок, бычак кирет; ал капканга, торго түшөт; ар түрдүү сезимдер жүрөктү жаралайт, тилет, айрат. Эки тилде тең бул метафоралар эмоционалдык азапты физикалык оору менен салыштырат.

4. Буюмдук белгилер

Жүрөктүн буюмдук мүнөздөмөлөрүн анын оор же жеңил болушун, жоголушун, берилишин, сынышын көрсөткөн сөз айкаштары чагылдырат (heavy heart, to break sb's heart, to lose heart, жүрөгү түштү, жүрөгү жеңилдеди).

5. Артефакттык белгилер

Жүрөктүн артефакттык белгилери балка (heart hammers), сүрөт (жүрөктөгү элесин), китеп (read sb's heart), бычак (курч/мокок жүрөк), шам чырак (жүрөктүн билиги), кулпу (жүрөктүн ачкычы) ж.б. турмуш-тиричилик буюмдары менен ассоциацияланат. Бул метафоралар жүрөктүн сактагыч, жарык булагы жана эстутум функцияларын сүрөттөйт.

Жүрөк сезимдердин топтолгон жери катары музыкалык аспаптар менен ассоциацияланат: «кылдуу аспаптар» (жүрөк кылдары, heart-strings), «барабан» (drumming heart) жана «коңгуроо» (heart rang) белгилери эмоционалдык абалдарды мелодиялык жана ритмикалык образдар менен берет.

«Жип-кездеме-кийим» метафоралары жүрөккө текстилдин касиеттерин ыйгарат: жүрөктү киет (wear one's heart), сыгат (жүрөгү сыгылды), ал айрылат

(torn heart), байланат (жүрөгүм байланып калды). Текстилдик образдар жүрөктүн ийилчээктигин жана сырткы таасирлерге туруксуздугун көрсөтөт.

«Жүрөк-үй» метафорасы эки тилде тең жүрөктү сезимдер кирген, чыккан, жашаган жай катары концептуалдаштырат. «Жүрөк-үйдүн» дубалы (жүрөккө кадалып), каалгасы (жүрөгүн ачты), төрү (жүрөгүмдүн төрүндө) бар.

Сандык талдоо көрсөткөндөй, жансыз табияттын 57 образдык белгисинин 21и эки тилде тең кездешет, 14ү бир гана «Жүрөк», 22си бир гана «Heart» концептине мүнөздүү. Окшоштуктар стихиялык жана заттык категорияларга топтолгон: заттык белгилерде толук симметрия байкалып, беш белги тең эки тилде катталды, бул жүрөктүн физикалык-материалдык касиеттер аркылуу образдашуусунун жалпы адамзаттык мүнөзүн тастыктайт. Эң чоң асимметрия тамак жана артефакттык категорияларда: кыргыз тилине гана мүнөздүү 14 белгинин 13ү, англис тилине гана мүнөздүү 22 белгинин 19у ушул категорияларга туура келет. Тамак категориясында кыргыз тилинде жүрөктүн өзү азык катары концептуалдашса (май, алма), англис тилинде анын абалы даамдык белгилер аркылуу берилет (sweet, bitter, raw). Артефакттык белгилерде кыргыз концепти сактоо буюмдарына (сүрөт, кулпу, куту), англис концепти техникалык механизмдер менен добуш объектилерине (насос, барабан, коңгуроо) тартылат.

Жандуу табияттын белгилери:

«Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин жандуу табиятка кирген образдык белгилерине вегетативдик, соматикалык, виталдык, эмотивдик, зооморфтук, антропоморфтук, менталдык жана перцептивдик белгилер кирет.

1. Вегетативдик белгилер

«Жүрөк» концептинин вегетативдик белгилери *бакча, гүлзар, алма, гүл* образдарын камтыйт; англис тилинде «өсүмдүк» белгиси *root, grow, wither* этиштери, «жемиш» белгиси *fruit, ripe* аркылуу актуалдашат (жүрөк гүлү, алмадай жүрөк, *fruit of one's heart, grow in heart*). Өсүмдүк метафоралары эмоционалдык өнүгүүнү табигый процесс катары концептуалдаштырат.

2. Соматикалык белгилер

Соматикалык белгилер жүрөктү дененин башка бөлүктөрү аркылуу сүрөттөйт: кыргыз тилинде «дене», «көкүрөк», «баш», «кол», «өпкө», «ашказан» ж.б., англис тилинде «дене», «баш», «жүз», «кол», «тери» ж.б. Мисалы, *naked heart* – дененин, *heart tripped up* – буттун, *жүрөккө тамак барбоо* - ашказандын, *жүрөгү сыйрылуу* – теринин образдарын сүрөттөйт.

3. Виталдык белгилер

Виталдык код тирүү организмге тиешелүү касиеттерди камтыйт. Кыргыз тилинде виталдык белгилер *каруу/жашаруу, жаралануу, ооруу/айыгуу, төрөлүү/өлүү* ж.б. этиштер менен берилсе; англис тилиндеги виталдык белгилер кыйла кеңири: *alive, dead, young, old; sleep, wake up, ache, speak, cry* ж.б. Эки тилдеги «кыймыл» белгилери *көтөрүлүү, түшүү, секирүү, титирөө* метафораларын камтыйт.

«Жүрөк-оору» модели виталдык коддун бөлүгү, жана кыргыз тилинде жүрөктүн ооруларына *шишик* (шишик басты жүрөктү), *сары зил* (сары зил болду жүрөгүм), англис тилинде *fever, spasm, plague of heart* белгилери кирет. «Жүрөк-жара» варианты катары жүрөк эки тилде тең канайт, ооруйт, сыздайт, бул концепттин адамдын психикалык жана физикалык абалын сүрөттөөдөгү борбордук ролун далилдейт.

4. Эмотивдик белгилер

Жүрөк сезимдердин пайда болуучу жана сакталуучу жайы катары позитивдүү жана негативдүү эмоциялардын бүткүл спектрин камтыйт: кыргыз тилинде *чоочуу, алдастоо, капалануу, кусалануу, сүйүнүү* ж.б., англис тилинде *тынчсыздандыруу, кубантуу, таңдантуу, коркуу, толкундануу* ж.б. (*worry, gladden, surprise, dread, thrill*) метафоралары колдонулат.

5. Зооморфтук белгилер

Зооморфтук код байыркы метафоралардын катарына кирет: «Жүрөк» концептинин «куш» моделине *чымчык, бөдөнө, балапан, туйгун*, «жаныбарлар» моделине *арстан, ат, тай, коён* кирсе, «Heart» концептинде *lion, horse, dog, bird* метафоралары колдонулат. Зооморфтук метафоралар жүрөктүн динамикасын (жүрөгүн камчылап, *heart is galloping*) жана мүнөздү (жүрөгүндө жалы бар, *lion-hearted*) сүрөттөйт.

6. Антропоморфтук белгилер

«Кесип» жана «лингвوماданий типтер» моделдери социалдык ролдорду чагылдырат: кыргыз тилинде «сот» (жүрөк сот), «жоокер» (жүрөгү багынбас), «ырчы» (жүрөгү ырдайт), англис тилинде «сот» (*judge with heart*), «мугалим» (*heart teaches*), «ырчы» (*heart sings*). Кыргыз типтери (атчан, жолоочу, сырдаш) көчмөндүк маданияттын изин жана эмоционалдык байланыштардын маанисин, англис типтери (диктатор, козголоңчу, кызматчы) күчтүк мамилелерди жана инсандык кыйынчылыктарды чагылдырат.

«Мүнөз» модели адамдын психологиялык касиеттерин ачат: кыргыз тилинде *чынчыл* (жүрөк калп дебес), *коркок* (жүрөгү титиреп), *тартынчаак* (жүрөк батынбай), англис тилинде *ынак* (*faithful heart*), *назик* (*tender heart*), *боорукер* (*sympathetic heart*) сапаттары колдонулат.

«Жаш/жыныс» моделдери маданий-социалдык иерархияны чагылдырат: кыргызча *бала, эне* (эне жүрөгү), *жигит, ата* (ата жүрөгү) категориялары улуттук үй-бүлөлүк түзүлүштү берсе, англисче *young/old heart* белгилери жөнөкөй универсалдуу классификацияны түзөт.

7. Менталдык белгилер жүрөктү акыл-эстин орду катары көрсөтөт: ЖҮРӨК лексемасы *эс* жана *ой* түшүнүктөрүнүн синоними катары колдонулса, англис тилинде когнитивдик процесстер *think, know, understand, know by heart, forget* этиштери аркылуу берилет.

8. Перцептивдик белгилер *көрүү/see, угуу/listen, сезүү/forebode* этиштери аркылуу ишке ашат: жүрөк түздөн-түз сезүү органы катары концептуалдашып, интуициянын жана эмоционалдык интеллекттин маанисин баса көрсөтөт.

Жандуу табияттын 137 белгисинин 48и эки тилде тең кездешет, 45и кыргыз, 44ү англис тилине гана мүнөздүү. Перцептивдик белгилер толугу менен, менталдык жана соматикалык белгилердин көпчүлүгү, ошондой эле виталдык өзөк белгилер (жылуу/үшүү, жаралануу, ооруу, өлүү) эки тилге орток болуп, жүрөктү кабылдоонун жалпы адамзаттык негизин түзөт. Уникалдуу белгилердин үлүшү боюнча кыргыз тилинин өзгөчөлүгү вегетативдик (7нин 4ү) жана зооморфтук (12нин 7си), абсолюттук сан боюнча антропоморфтук (15) жана эмотивдик (9) категорияларда эң жогору; «ата», «эне», «бала» белгилери жүрөктүн «үй-бүлөлүк сүйүүнүн борбору» семантикасын күчөтөт. Англис белгилери виталдык (14) жана антропоморфтук (19) категорияларда топтолуп, жүрөктү коомдук ролдор жана биологиялык абалдар (уктоо, чарчоо, тоюу) аркылуу сүрөттөйт. Антропоморфтук категория эки тилде тең продуктивдүү (кыргызча 15, англисче 19 уникалдуу белги), андыктан айырма анын көлөмүндө эмес, багытында: кыргыз тилинде туугандык-поэтикалык, англис тилинде коомдук-иерархиялык типтер басымдуулук кылат. Жалпылап айтканда, кыргыз тилинде «Жүрөк» жаратылыш менен синхрондошкон, ички, лирикалык образ катары, ал эми англис тилинде «Heart» коомдук ролдорго жана биологиялык реализмге багытталган «экстравертивдик» образ катары концептуалдашат.

3.2. «Жүрөк» жана «Heart» концепттеринин символдук белгилери

Символ тил илиминде бир белгини экинчи бир белги аркылуу туюндурууну билдирет. Э.Бенвенисттин айтымында символдоо жөндөмү психикалык функциялардын негизинде жатат.

1. Жүрөк – жашоонун маңызы

«Heart» жана «Жүрөк» концепттеринин эң байыркы символдук белгиси жүрөктүн жашоонун маңызы менен байланышы болуп саналат: жүрөктүн согушу тирүүлүктү, токтошу өлүмдү билдирет (Сен токтосоң, анда менин өлгөнүм). Эки тилде тең бул символика «Жүрөк» менен «Жан» синоним катары колдонулушунан көрүнөт (жүрөгү күйүү – жаны күйүү, *bless one's heart/soul*).

2. Жүрөк – бир нерсенин борбору, маңызы

Англис тилинде жүрөк бир нерсенин маанилүү бөлүгүн, маңызын, өзөгүн билдирет: «*the heart of the matter*» маселенин борбордук бөлүгү, «*heartbeat*» жашоонун ритми, пульсу (*the heartbeat of the city*). Кыргыз тилинде да бул символиканын мааниси чоң: «Жүрөгүм күйгүчө, билегим күйсүн» макалы жүрөктү адамдын жашоосунун борбору катары тастыктаса, «жүрөгүн алуу», «сары суусун алуу» жашоо күчүн алууну билдирет.

3. Жүрөк – эмоциялардын жана сезимдердин орду

Жүрөктүн эмоционалдык чөйрө менен символдук байланышы негизги белги. *HEART IS A CONTAINER* метафорасы *to pour one's heart out*, *жүрөккө кайгы толуу* туюндурмаларынын негизинде жатат. Англис тилинде эмоционалдык абалдар жүрөктүн мүнөздөмөлөрү аркылуу дифференцияланса (*light-/broken-/cold-hearted*), кыргыз тилинде температуралык жана физикалык өзгөрүүлөрдүн палитрасы (өрттөнүү, тоңуу, жарылуу, эзилүү) колдонулат.

4. Жүрөк – сүйүүнүн борбору

Жүрөктүн сүйүү менен символдук байланышы эң туруктуу маданий коддордун бири. *To give/break one's heart* жана *жүрөгүн берүү/ээлеп алуу* жүрөктү сүйүүнүн борбору катары концептуалдаштырса, кыргыз фразеологиясы сүйүүдөн азап чегүүнү *жаралануу*, *тилинүү*, *ачышуу* образдары аркылуу чагылдырат. Батыш маданиятында жүрөктүн графикалык формасы сүйүүнүн визуалдык белгисине айланган.

5. Жүрөк – адеп-ахлактын жана руханияттын борбору

Эки лингвوماданиятта тең жүрөк адеп-ахлактык башаттын борбору болуп саналат. Англис тилинде моралдык баа жүрөктүн мүнөздөмөлөрү аркылуу берилет (*pure heart*, *cruel heart*), «акыл – жүрөк» оппозициясы лексикалашкан жуп аркылуу туюндурулат (*to follow one's heart* – *to follow one's head*), жана христиан салты *Sacred Heart* образын бекиткен. Кыргыз тилинде адеп-ахлактык символика ислам салты менен байланышкан: жүрөк (араб. *qalb*) ыйман жайгашкан жер катары каралат, «ак жүрөк – кара жүрөк» оппозициясы жакшылык менен жамандыктын дихотомиясын чагылдырат. «Акыл – жүрөк» оппозициясы мында да түзүлөт, бирок ал башка мүнөзгө ээ: туруктуу лексикалашкан жубу жок, ал эми оппозициянын өзү дихотомия эмес, иерархия түрүндө берилет. Ошондой эле жүрөккө таанып-билүү функциялары ыйгарылып, «жүрөктүн көзү» чындыкты жүрөк менен көрүү жөндөмүн берет, демек жүрөк акылга каршы коюлбастан, андан жогору турат.

6. Жүрөк – эрдик жана баатырдыктын символу

Эрдик жана баатырдыктын символдук даражасы эки тилде бирдей эмес. Эски англисчеде эрдик жүрөк аркылуу концептуалдаштырылган (*Richard the Lionheart*), заманбап англис тилинде бул маани жумшарып, чечкиндүүлүк маанисине өткөн (*to have heart*, *to lose heart*). Кыргыз тилинде эрдик символикасы негизги орунда: «жүрөгү бар» – тайманбас, «жүрөгү жок» – коркок; баатырдык «жүрөгү тоо», «коргошун жүрөк» метафоралары аркылуу берилип, «эр жүрөк» аялдарга карата да колдонулат.

3.3. Жүрөк/Heart компоненттүү провербиалдык бирдиктердин когнитивдик семантикалык анализи

Макалдар элдик даанышмандыктын жана маданий баалуулуктардын маанилүү көрсөткүчтөрү болуп саналат, жана алар толук ойду билдирген жалпылоочу мүнөзгө ээ. Талдоо үчүн эки паремиологиялык корпус түзүлдү: англис корпусу 100 бирдикти, кыргыз корпусу «жүрөк» компоненттүү 84 макал-лакапты камтыйт.

Англис тилиндеги когнитемалар:

1. *Сезимдердин жана сүйүүнүн борбору*. «*Absence makes the heart grow fonder*», «*Home is where the heart is*» макалдары жүрөктү эмоционалдык байланыштын топтолгон жери катары көрсөтөт.

2. *Адеп-ахлактын булагы*. «*Kind hearts are more than coronets*» макалында жүрөк этикалык жоопкерчиликтиң символу катары көрсөтүлүп, адеп-ахлактык

же мерездик материалдык байлык менен эмес, ички мүнөз менен өлчөнөрү баса белгиленет.

3. *Эрдик жана чечкиндүүлүк.* Англисче паремияларда жүрөк баатырдыктын булагы, иш-аракетке түрткөн күч катары көрсөтүлөт (Faint heart never won fair lady).

4. *Ойлоонун жана даанышмандыктын булагы.* «The heart has its reasons which reason does not know» макалы эмоционалдык интеллекттин рационалдык эсептен жогору турганын көрсөтөт.

5. *Ички чындык жана жеке инсандык.* Көп макалдарда жүрөк чынчылдыктын жана руханий тереңдиктин орду катары белгиленип, тышкы жүрүм-турум ички чындыкка карама-каршы коюлат (The face is the index of the heart).

Кыргыз тилиндеги когнитемалар:

1. *Күчтүн, баатырдыктын булагы.* «Баатырдык билекте эмес, жүрөктө» макалы жүрөктү руханий күчтүн борбору катары көрсөтөт; бул когнитеманын ичинде гендердик дихотомия белгиси бөлүнүп чыгат (Эркекке жүрөк, аялга жөлөк керек).

2. *Сырдын, ички дүйнөнүн сактагычы.* «Жүз – жүрөктүн күзгүсү», «Тил – жүрөктүн ачкычы» сыяктуу макалдар контейнер метафорасы аркылуу ички жана тышкы дүйнөнүн байланышын түзөт.

3. *Эмоциялардын борбору.* «Максат менен соккон жүрөк, бакыт менен өмүр сүрөт», «Махабатта акыл бей тарап, жүрөк сот» макалдары жүрөк – акыл оппозициясын чагылдырат.

4. *Сөздүн кабыл алуучусу.* Кыргыз тилиндеги паремиялар сөздүн материалдуулугун метафоралар аркылуу берет (Ачуу сөз – жылаандын зары, таттуу сөз – жүрөккө дары, Бир ооз сөз жүрөк жаралайт).

5. *Адамдын мүнөзүнүн көрсөткүчү.* «Тили – бал, жүрөгү – муз» сыяктуу макалдар жүрөктүн сапаттарын температура, текстура, жаш жана түс аркылуу берет.

6. *Эстутумдун сактоочусу.* Кыргыз тилинде жүрөк узак мөөнөттүк эстутумдун сактагычы катары белгиленет (Көздөн кетет, жүрөктөн кетпейт).

7. *Ооруунун сезүүчүсү.* «Жүрөккө доо кеткенче, өзөккө өрт кеткен жакшы» макалы кыргыз эли үчүн руханий азап физикалык ооруудан оор экендигин көрсөтөт.

8. *Социалдык байланыштын негизи.* «Ата жүрөгү асмандан кенен, эне жүрөгү деңизден терең» сыяктуу макалдар жүрөктү туугандык-үй-бүлөлүк мамилелердин жана ынтымактын борбору катары көрсөтөт.

Салыштырмалуу анализ

Эки тилге мүнөздүү универсалдуу когнитемаларга эмоциялардын борбору, баатырдыктын булагы, жүрөк – акыл оппозициясы, адеп-ахлактык баалоонун булагы жана ички чындыктын сактагычы кирет.

Улуттук спецификалык белгилерден кыргыз макалдарында сөздүн жүрөккө тийгизген таасири, руханий азаптын физикалык ооруудан оордугу жана жүрөктүн социалдык байланыштын – туугандыктын, достуктун, ата-эне мээриминин – негизи катары каралышы аныкталды; англис корпусунда бул маанилер өзүнчө когнитивдик тема түзбөйт. Мындан тышкары, кыргыз паремиологиясына бир нече когнитивдик теманы аралап өткөн «жүрөк – билек» оппозициясы мүнөздүү: жүрөк ички, руханий күчтүн, билек тышкы, физикалык күчтүн символу катары карама-каршы коюлат (Баатырдык билекте эмес, жүрөктө); англис паремиологиясында мындай соматикалык оппозициянын аналогу кездешпейт. Ал эми англис тилинде үй культу, романтикалык идеализм, ошондой эле үмүттүн жүрөктүн өзгөчө абалы катары концептуалдашуусу (Hope deferred maketh the heart sick) аныкталды.

Кыргыз макалдарында жүрөк материалдык сапаттар (таш, муз), температуралык метафоралар жана контейнер образы аркылуу сыпатталса, англис макалдарында жүрөктүн сыпатталышы абстрактуу болуп, моралдык-этикалык аспектке жана когнитивдик функцияларга (sees, thinks, knows) маани берилет.

Кыргыз тилиндеги жүрөк тышкы таасирлерге сезгич, өзгөрүүчү орган, жана ал үчүн коомдук мамилелер маанилүү. Англис тилинде болсо жүрөк автономдуу, өзү чечим кабыл алуучу орган. Англис маданияты үчүн жеке адамдын ички дүйнөсү коомдун кызыкчылыгынан жогору бааланат.

Ошентип, аныкталган айырмачылыктар жалпы маданий багыттарды чагылдырат: кыргыз лингвомаданиятында – коллективдик байланыштардын жана оозеки сөздүн артыкчылыгы, жүрөктүн сезимдик-материалдык образына таянуу; англис лингвомаданиятында – жеке адамдын автономиясы, когнитивдик функцияларга басым жасаган прагматизм жана үй культу.

3.4. «Жүрөк/Heart» концептинин фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгү

Фразеологиялык бирдиктер 1.7-параграфта негизделген эки катмарлуу ыкма аркылуу талданды: адегенде алар А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын төрт баскычтуу типологиясы боюнча (толук эквиваленттер, жарым-жартылай эквиваленттер, аналогдор, лакуналар) мааниси, образдык негизи, структуралык-грамматикалык модели жана лексикалык курамы эске алынып классификацияланып, андан соң ар бир класс Х.Ф. Айхеланын сактоо – алмаштыруу шкаласында жайгаштырылып, Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели боюнча чечмеленди. Толук эквиваленттер универсалдуу денелик метафораларга негизделип (таш жүрөк (2-мааниси) – a heart of stone, жүрөгү оозуна тыгылуу – heart in one's mouth), сактоо стратегияларына туура келет. Жарым-жартылай эквиваленттерде семантикалык өзөк сакталып, образ өзгөрөт (майлуу жүрөк – stout-hearted). Аналогдордо маани бирдей, образдык негиз башка (жүрөгү тоо, кош жүрөк – lion-hearted). Эквивалентсиз бирдиктер (жүрөк көтөрүү, жүрөгү түшүү) ачык котормону, калька менен түшүндүрмөнү же

сүрөттөөчү котормону талап кылат. Өзгөчө топту жалган эквиваленттер түзөт: соматизмдин формалдык дал келиши катага алып келет – «жүрөгү айлануу» жана «жүрөгү көтөрүлүү» англис тилинде *heart* аркылуу эмес, *stomach* соматизми аркылуу берилет. Мындан да көрсөткүчтүү мисал – жүрөгү ылдыйлоо: сөздүктө ал «жүрөгү бөксөрө түшүү» (санаасы тынып, эс ала түшүү) деп чечмеленет, ал эми структуралык жактан дээрлик бирдей англис «one's heart sinks» тескерисинче үмүт үзүлүүнү билдирет, ошондуктан сөзмө-сөз котормо семантикалык инверсияга алып келет. Эки учурда тең түз котормого жол берилбейт, аналог же сүрөттөөчү котормо талап кылынат.

Бирдиктердин типтер боюнча сандык бөлүштүрүлүшү мындай: толук эквиваленттер кыргыз материалынын 14,1 %ын, англис материалынын 24,3 %ын түзөт; жарым-жартылай эквиваленттер менен фразеологиялык аналогдор – 72,7 % жана 65,7 %; эквивалентсиз бирдиктер – 13,1 % жана 10,0 % (англис бөлүгүндө пайыздар 70 бирдиктен эсептелди, анткени 15 терминологиялык композит фразеологияга кирбейт). Демек, материалдын үчтөн экисина ашыгы маани сакталып, образ алмашуу менен которулат; бул эки лингвомаданияттагы концептуалдык асимметриянын эмпирикалык өлчөмү болуп саналат.

Салыштыруу семантикалык талаалардын асимметриясын ачты: кыргызча *жүрөк* «коркуу, чочуу» талаасында өтө продуктивдүү (жүрөгү үшүү, титирөө, опколжуу, түшүрүү), англисче *heart* бул талааны дээрлик тейлебейт; тескерисинче, ал сезимди ачык билдирүүдө көп колдонулат (*wear one's heart on one's sleeve, from the heart*), кыргызчада бул маани *көңүл* компоненти аркылуу берилет.

Талдоо көрсөткөндөй, котормо эквиваленттүүлүгүнүн деңгээли эки лингвомаданияттагы концептуалдык асимметриянын өлчөмү болуп саналат: бирдик универсалдуу денелик тажрыйбага канчалык жакын болсо, сактоо стратегиясы менен жашыруун котормо ошончолук жетиштүү; бирдик улуттук-маданий катмарга канчалык терең кирсе, ачык котормо менен түшүндүрмө ошончолук зарыл. Ошону менен салыштырмалуу которулуучулук принциби тастыкталат: которулуучулуктун чеги тилде эмес, концепттин структурасында жатат. Жыйынтыктар кыргыз котормо таануусу үчүн да маанилүү, анткени бул илим негизинен кыргызча-орусча көркөм котормонун материалында калыптанып, кыргызча-англисче түгөйдө концепттик деңгээлдеги маселелер системалуу иштелип чыга элек.

КОРУТУНДУ

Концепттин талдоонун натыйжалары боюнча:

1. Мотивациялоочу белгилер 8 этимологиялык сөздүктүн анализинин негизинде беш топко бөлүндү (ички, борбор, жан, кайраттуулук, кыймыл): 36 белгинин 23ү орток, 5и «Жүрөк», 8и «Heart» концептине гана мүнөздүү.

2. Түшүнүктүк белгилер (10 сөздүктүн маалыматы боюнча 42: 29у орток, 9у англис, 4ү кыргыз тилинде гана) мотивациялоочу белгилердин негизинде өнүгүп,

аларды байытуу ырайым/аёо/сүйүү, мүнөз, жүрөктүн формасы сыяктуу жаңы маанилердин кошулушунда көрүндү.

3. Категориялык белгилер (дименсионалдык, квалитативдик, квантитативдик, колоративдик, мейкиндиктик, темпоралдык, баалык) «Heart» концептинде толуктуураак берилет, ал эми кыргыз тилинде туруктуу системаны «ак жүрөк – кара жүрөк» дихотомиясы түзөт.

4. Образдык белгилерден жансыз жана жандуу табияттын 194 образдык белгиси аныкталды (69у орток, 59у «Жүрөк», 6бсы «Heart» концептине гана мүнөздүү); «от» модели эң продуктивдүү. Улуттук өзгөчөлүк кыргыз тилинде вегетативдик жана зооморфтук категорияларда, англис тилинде виталдык белгилердин молдугунда көрүнөт.

5. Эки лингвомаданиятта тең жүрөк бир нерсенин борбору, эмоциялардын орду, сүйүүнүн борбору, адеп-ахлактын борбору, эрдиктин символу катары универсалдуу кабыл алынат, бирок кыргыз маданиятында баатырдыкка жана ислам руханиятына, англис маданиятында жеке адамдын ички тазалыгына басым жасалат.

6. Англис паремиологиялык материалда беш когнитема, кыргыз тилинде сегиз когнитема аныкталып, алардын үчөө – сөздүн жүрөккө физикалык таасири, руханий азаптын физикалык ооруудан оордугу жана жүрөктүн социалдык байланыштын негизи катары каралышы – уникалдуу деп табылды. Кыргыз лингвомаданиятына коллективдик байланыштар жана оозеки сөздүн маанилүүлүгү, англис лингвомаданиятына жеке автономия жана прагматизм мүнөздүү.

Концепттин фразеологиялык бирдиктери А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын типологиясы боюнча толук жана жарым-жартылай эквиваленттерге, аналогдорго жана лакуналарга бөлүнүп, ар бир типтин Х.Ф. Айхеланын стратегиялары жана Ж. Хаустун модели менен дал келери аныкталды. Толук эквиваленттер кыргыз материалынын болгону 14,1 %ын, англис материалынын 24,3 %ын түзсө, жарым-жартылай эквиваленттер менен аналогдорго 72,7 % жана 65,7 %, лакуналарга 13,1 % жана 10,0 % туура келет. Котормо эквиваленттүүлүгүнүн деңгээли эки лингвомаданияттагы концептуалдык асимметриянын өлчөмү экени далилденип, айырма маанилердин эмес, аларды берген образдардын деңгээлинде экени көрсөтүлдү.

Натыйжалардын илимий жаңылыгы үч деңгээлде көрүнөт: методологиялык – кыргыз соматикалык концептке Санкт-Петербург–Кемерово мектебинин жети баскычтуу ыкмасы биринчи жолу системалуу колдонулду; лингвомаданияттык – конкреттүү тилдик материалда менталитеттердин айырмачылыктары: коллективдик жана индивидуалисттик дүйнө таанымы, оозеки маданияттын приоритети жана баатырдыктын баалуулуктарынын жеке эркиндиктин баалуулуктарына карама-каршы коюлушу көрсөтүлдү; концептологиялык – кыргыз концептинин үч уникалдуу когнитемасы биринчи жолу системалуу далилденип, котормо эквиваленттүүлүгүнүн типтеринин Х.Ф.

Айхеланын стратегиялары жана Ж. Хаустун модели менен дал келүү картасы сунушталды.

Бул изилдөө кыргыз тилинин башка соматикалык концепттерин («баш», «кол», «көз») ушул эле ыкма менен изилдөөгө жана «Жүрөк» концептин казак, өзбек, уйгур тилдери менен салыштырууга жол ачат.

Ошентип, коюлган милдеттер чечилип, жоболор ырасталды: «Жүрөк» жана «Heart» концепттери жалпы соматикалык негизге ээ болуу менен бирге маданий өзгөчөлүктү сактайт.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

- 1) Байгобылова Г.А., Абдыкеримова А. «The concept of heart in the English and Kyrgyz linguistic view of the world» КЭАУ Жарчысы №02(41) 2020 https://muk.iuk.kg/wp-content/uploads/2021/12/MUK-2_2020.pdf
- 2) Байгобылова Г.А. «Interpretation of the concept of Heart in English and Kyrgyz views of the world (based on proverbs and sayings)» Interstudia 31 (2021) <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1138>
- 3) Байгобылова Г.А., Бектурова А.А. «Категориальные признаки концептов жүрөк и heart в киргизской и английской языковых картинах мира» Бюллетень науки и практики №12. 2022 DOI: [10.33619/2414-2948/85/76](https://www.bulletennauki.ru/issue/85/) <https://www.bulletennauki.ru/issue/85/>
- 4) Байгобылова Г.А., Бектурова А.А. «Понятийные признаки концепта жүрөк/heart.» Бюллетень науки и практики №12. 2023 DOI: [10.33619/2414-2948/97/64](https://www.bulletennauki.ru/gallery/97_64) https://www.bulletennauki.ru/gallery/97_64
- 5) Байгобылова Г.А., Бектурова А.А. «Метафорические признаки в образном содержании концепта Жүрөк/Heart» Международный журнал экспериментального образования. № 4. 2024 <https://expeducation.ru/article/view?id=12184>
- 6) Калиева К.А., Найманова Ч.К., Байгобылова Г.А., Бектурова А.А., Апсаматова Г. «Water as a Commodity based on Epic «Манас»: A Semiotic Perspective» Bio Web of Conferences 107, 04020 (2024) <https://doi.org/10.1051/bioconf/202410704020> https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/abs/2024/26/bioconf_ycr2024_04020/bioconf_ycr2024_04020.html
- 7) Калиева К.А., Найманова Ч.К., Байгобылова Г.А., Бектурова А.А., Апсаматова Г. «Representation of the Concept «Water» in Literature: An Eco-Feminist Perspective» BIO Web of Conferences 107, 05005 (2024) <https://doi.org/10.1051/bioconf/202410705005> https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/abs/2024/26/bioconf_ycr2024_05005/bioconf_ycr2024_05005.html
- 8) Байгобылова Г.А. «Мотивирующие признаки концептов Жүрөк и Heart» Бюллетень науки и практики №11. 2025 DOI: [10.33619/2414-2948/118/75](https://www.bulletennauki.ru/gallery/118_75.pdf) https://www.bulletennauki.ru/gallery/118_75.pdf

Байгобылова Гульнара Акеновнанын

«Кыргыз жана англис тилдеринин менталдык семантикасындагы «Жүрөк/Heart» концепти» аттуу темада 530003 Котормо жана котормо таануу профили «Котормонун теориясы жана практикасы» адистиги боюнча Философиянын доктору (PhD) илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: «Жүрөк/Heart» концепти, мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык, символдук, паремиологиялык белгилер, когнитивдик, тилдик дүйнө тааным, лингвимаданият, котормо эквиваленттүүлүгү.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана англис тилдеринде «Жүрөк» жана «Heart» концепттерин вербалдаштыруучу тилдик бирдиктер жана алардын котормо эквиваленттери; **предмети** – бул концепттердин когнитивдик белгилери (мотивациялоочу, түшүнүктүк, категориялык, образдык, символдук, паремиологиялык) жана «жүрөк/heart» компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин котормо эквиваленттүүлүгү.

Иштин максаты – «Жүрөк/Heart» концептинин когнитивдик белгилерин, образдуу-метафоралык репрезентацияларын, символдук мүнөздөмөлөрүн, паремиологиялык репрезентацияларын жана фразеологиялык бирдиктеринин котормо эквиваленттүүлүгүн салыштыруунун негизинде кыргыз жана англис тилдик дүйнө таанымдарында ал концепттин вербалдашуусунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана сүрөттөө болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору: концептуалдык, дефинициялык, компоненттик, этимологиялык, дистрибутивдик, контексттик, салыштырма-типологиялык, сүрөттөөчү жана сандык талдоо; негизгиси – Санкт-Петербург – Кемерово мектебинин жети баскычтуу ыкмасы. Котормо аспектисинде А.В. Кунин менен Л.К. Байрамованын типологиясы, Х.Ф. Айхеланын шкаласы жана Ж. Хаустун ачык/жашыруун котормо модели колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы:

Изилдөөнүн натыйжасында базалык когнитивдик белгилер (36 мотивациялоочу, 42 түшүнүктүк, 7 категориялык тип) аныкталып системалаштырылды, концепттердин образдуу (194 белги) жана символдук (6 функция) курамына комплекстүү талдоо жүргүзүлдү, алардын паремиологиялык репрезентациялары биринчи жолу салыштырылып (5 англис жана 8 кыргыз когнитивдиги, алардын 3ү уникалдуу), 180 фразеологиялык бирдигинин котормо эквиваленттүүлүгү биринчи жолу талданды (толук эквиваленттер – 14,1 % жана 24,3 %, лакуналар – 13,1 % жана 10,0 %).

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Иштин натыйжаларын жалпы тил илими, лингвимаданият таануу, паремиология жана котормо теориясы боюнча теориялык курстарда, котормочуларды даярдоодо, ошондой эле эки тилдүү паремиологиялык жана концептуалдык сөздүктөрдү түзүүдө колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Байгобыловой Гульнары Акеновны на тему «Концепт «Жүрөк/Heart» в ментальной семантике кыргызского и английского языков», представленной на соискание ученой степени доктора философии (PhD) по специальности 530003 Перевод и переводоведение, профиль «Теория и практика перевода»

Ключевые слова: концепт «Жүрөк/Heart», мотивирующие, понятийные, категориальные, образные, символические, паремиологические признаки, когнитивная, языковая картина мира, лингвокультура, переводческая эквивалентность.

Объект исследования – языковые единицы кыргызского и английского языков, вербализующие концепты «Жүрөк» и «Heart», и их переводные соответствия; **предмет** – когнитивные признаки (мотивирующие, понятийные, категориальные, образные, символические, паремиологические) этих концептов и переводческая эквивалентность фразеологических единиц с компонентом «жүрөк/heart».

Цель исследования состоит в выявлении и описании особенностей вербализации концепта «Жүрөк/Heart» в кыргызской и английской языковых картинах мира на основе сопоставительного анализа его когнитивных признаков, образно-метафорических репрезентаций, символических характеристик, паремиологических репрезентаций и переводческой эквивалентности его фразеологических единиц.

Методы исследования: концептуальный, дефиниционный, компонентный, этимологический, дистрибутивный, контекстуальный, сравнительно-типологический, описательный и количественный анализ; основной – семиэтапный метод Санкт-Петербургско-Кемеровской школы. В переводческом аспекте применены типология А.В. Кунина и Л.К. Байрамовой, шкала Х.Ф. Айхелы и модель открытого/скрытого перевода Дж. Хаус.

Научная новизна результатов исследования:

В результате исследования систематизированы базовые когнитивные признаки (36 мотивирующих, 42 понятийных, 7 категориальных типов), проведен комплексный анализ образной (194 признака) и символической (6 функций) составляющих концептов, впервые сопоставлены их паремиологические репрезентации (5 английских и 8 кыргызских когнитивных, 3 уникальные) и впервые проанализирована переводческая эквивалентность 180 фразеологических единиц (полные эквиваленты – 14,1 % и 24,3 %, лакуны – 13,1 % и 10,0 %).

Сфера использования результатов работы. Результаты работы могут быть использованы в теоретических курсах общего языкознания, лингвокультурологии, паремиологии и теории перевода, при подготовке переводчиков, а также при составлении двуязычных паремиологических и концептуальных словарей.

SUMMARY

of the dissertation by Baigobylova Gulnara Akenovna entitled “The Concept “Жүпөк/Heart” in the Mental Semantics of the Kyrgyz and English Languages”, submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 530003 Translation and Translation Studies, profile “Theory and Practice of Translation”

Keywords: concept “Жүпөк/Heart”, motivating, notional, categorical, figurative, symbolic, paremiological features, cogniteme, linguistic worldview, linguoculture, translation equivalence.

The **object** of the research is the linguistic units verbalizing the concepts “Жүпөк” and “Heart” in Kyrgyz and English, together with their translation correspondences. The **subject** is the cognitive features of these concepts – motivating, notional, categorical, figurative, symbolic and paremiological – and the translation equivalence of phraseological units with the component “жүпөк/heart”.

The aim of the research is to identify and describe the features of the verbalization of the concept “Жүпөк/Heart” in the Kyrgyz and English linguistic worldviews on the basis of a comparative analysis of its cognitive features, figurative-metaphorical representations, symbolic characteristics, paremiological representations and the translation equivalence of its phraseological units.

Research methods: conceptual, definitional, componential, etymological, distributive, contextual, comparative-typological, descriptive and quantitative analysis. The core method is the seven-stage method of the St. Petersburg–Kemerovo school; in the translation aspect, the typology of A.V. Kunin and L.K. Bayramova, H.F. Aixelá's scale and J. House's model of overt and covert translation.

Scientific novelty of the research results:

The study systematized the basic cognitive features (36 motivating, 42 notional, 7 categorical types), provided a comprehensive analysis of the figurative (194 features) and symbolic (6 functions) dimensions of the concepts, compared their paremiological representations for the first time (5 English and 8 Kyrgyz cognitemes, 3 of them unique), and for the first time analyzed the translation equivalence of 180 phraseological units (full equivalents – 14.1 % and 24.3 %, lacunae – 13.1 % and 10.0 %) according to the typology of A.V. Kunin and L.K. Bayramova, the strategies of J.F. Aixelá and J. House.

Fields of application. The research findings can be used in theoretical courses of general linguistics, linguoculturology, paremiology and translation theory, in the training of translators, and in compiling bilingual paremiological and conceptual dictionaries.